सरम्। स्मृतिधृतिमहालक्ष्मीं प्राप्यान्ते हरितां व्रजेत्"।

केशपवनीय पु० अतिरात्रयागभेदे तत्करणप्रकारादि कात्या० श्रौ०१५।९।२०दर्शितः यथा "तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीसुत्यः" सू०। "तयोः पशुबन्धयोरन्ते केशवपनीयसंज्ञः अतिरात्रसंस्थः सोमयागो भवति स च पौर्णमासीसुत्यः। ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां तस्य सुत्या भवतीत्यर्थः" सं०व्या०। शत०ब्रा० ५,५,३,१, विशेषोदर्शितः "एतौ पशुबन्धौ इत्युपक्रमे

"अभिषेचनीयेनेष्ट्वा। केशान्न वपते तद्यत् केशान्न वपते वीर्यं वा एतदपां रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतैतां श्रियं जिह्मां विनाशयेद्व्युदुह्यात्तस्मात् केशान्न वपते संवत्सरम्। संवत्सरसमिता वै व्रतचर्या तस्मात् संवत्सरं न वपते स एष व्रतविसर्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति केशवपनीयः। तस्यैकविंशं प्रातःसवनम्। सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनं, पञ्चदशं तृतीयसवनं सहोक्थैः सह षोड़शिना सह रात्र्या त्रिवृद्रथन्तरः सन्धिर्भवति एष एवैकविंशो य एष तपति स एतस्मादेकविंशादपयुङ्क्ते स सप्तदशमभिप्रत्यवैति सप्तदशात् पञ्चदशं पञ्चदशादस्यामेव त्रिवृति प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति इयं वै रथन्तरमस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्यतिरात्रो भवति प्रतिष्ठा वा अतिरात्रस्तस्मादतिरात्रो भवति। स वै न्येव वर्तयते। केशान्न वपते वीर्यं वा एतदपां रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतैतां श्रियं जिह्मां विनाशयेद्व्युदुह्यादथ यन्निवर्तयते तदात्मन्यवैतां श्रियं नियुनक्ति तस्मान्न्येव वर्तयते केशान्न वपते तस्यैषैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति। आसन्द्या उपानहाऽउपमुञ्चते। उपानद्भ्यामधि यदस्य यानं भवति रथो वा किञ्चिद्वा सर्वं वा एष इदमुपर्य्युपरि भवत्यर्वागेवास्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादस्यैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति" मू०। "तृतीये केशपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्माउच्यन्ते। पशुबन्धद्वयादनन्तरं केशवनीयातिरात्रयागः कर्त्तव्यः। अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवपनाकरणलक्षणं व्रतमाचर्य्यम् ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेकः सोमयागः पौर्णमासीसुत्यः कार्यः स एव केशवपनीयातिरात्रउच्यते रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः अतिरात्रसंस्थया कार्य्य इत्यर्थः। विदुह्यात् गतसारोऽपि भवेत्। केशवपनार्थमुपयुज्यमानः क्रियमाणः स्तोमः एकविंशादिस्तोमवान् यागः केशवपनीयः। तत्र सामगैर्गीयमानेषु स्तोत्रेषु चोदकेन प्रातःसवनादिषु त्रिवृदादिस्तोमप्राप्तौ तानपवदितुं विशेषं दर्शयति तस्यैकविंशमिति। प्रातःसवनमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्त्तव्यम् माध्यन्दिनं सप्तदशस्तोमकम् अस्य सोमयागस्यातिरात्रसंस्थानि तृतीयसवनेऽग्निष्टोमवद् द्वादश स्तोत्राणि तत उत्तरं त्रीण्युक्थस्तोत्राणि एकं षोड़शिस्तोत्रं रात्रिपर्यायस्तोत्राणि द्वादश तानि सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्त्तव्यानि। स्तोमत्रिवृत्प्रचारस्तु प्राचीमारोहेत्यत्र दिक्समारोहणमन्त्रव्याख्यावसरे दर्शितः। किं च पूर्वदिवसरात्रिशेषे उत्तरदिवसस्योषःकाले यज्ञसंस्थापकमेकं चरमं स्तोत्रं तृतीयपर्यायस्यान्ते रथन्तरसाम्ना गातव्यम् तत् सन्धिस्तोत्रमित्युच्यते तत् स्तोत्रं त्रिवृत्स्तोत्रयुक्तं कार्य्यम्। एकविंशादवरोहणं त्रिवृत्पर्य्यन्तं यत् स्तोमकरणमुक्तं तत् सूर्य्यलोकादिक्रमाद् भूम्यवस्थानात्मना प्रशंसति एष एवैकविंश इति य एष तपति स एकविंशः सूर्य्य इत्यर्थः तस्मादपयुङ्क्ते अवरोहतीत्यर्थः सोऽवरुह्यावरुह्य त्रिवृद्रूपायामस्यां भूमिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति माध्यन्दिन सवने रथन्तरं बृहत्साम वा पृष्ठस्तोत्रं प्रकृतौ विकल्पितं अत्रैकं नियमयति तस्य रथन्तरमिति। अस्य सोमकालस्यातिरात्रसंस्थात्वं प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति अतिरात्र इति। अतिरात्रसंस्थात्मना कृतएष क्रतुः प्रतिष्ठारूपः। अस्य क्रतोः केशावापव्रतविसर्जनार्थं क्रियमाणत्वात्तदन्ते केशवापः कार्य्यः तत्र कञ्चिद्विशेषं विधत्ते स वै न्येवेति स यजमानो निवर्तयते केशान्निकृन्तेदेव न वपेत् वपनं नाम मुण्डनं तन्न कुर्यात् निवर्तनं कर्तनं तत्कुर्यात् एषा केशकर्तनलक्षणा व्रतचर्या यावज्जीवनं कर्त्तव्या न केशमुण्डनं कार्य्यम् कदाचिदप्यनुपानत्कोऽपादुकः कस्यां चिदपि भूमौ उपानहौ पादुके न प्रतितिष्ठति अवस्थापनं न कुर्य्यात्। आसन्द्या अवरोहणसमयेऽपि उपानहौ पादुके उपमुञ्चते इतस्ततः संचरणसमये रथं वा यानं वारोहेत्"। भा०

केशवर्द्धनी स्त्री केशावर्द्धन्तेऽनया वृध—करणे ल्युट् ङीप्। सहदेवीलतायाम् 'उत स्थ केशदृंहणीरथो ह केशवर्द्धनीः" अथ० ६।२१।२